

A kor lázgörbéje¹

„Minden franc bele van az én librómba jegyezve”
(Jovo Markov Džinović, aki hajdan
a Szuezi-csatorna építésénél volt munkás)

Radics Viktória fordítása

Vannak olyan egyetemes érvényű népmesék, hogy el is feledjük, mikor s hol hallottuk vagy olvastuk őket, és úgy élnek bennünk, mint saját személyes élményeink lenyomatai. Ilyen az a mese is, melyben a legény, aki világgá megy, hogy megtalálja a boldogságot, veszélyes, úttalan útra téved. Hogy el ne tévedjen és később megtalálja a visszautat, jeleket vés a kis bal-tájával az út menti fák kérgébe.

Ez a legény az általános és örök emberi sors megtestesítője: az egyik oldalon a veszélyes, bizonytalan kimenetelű út, a másikon a hő emberi vágy, hogy el ne tévedjünk, hogy föltaláljuk magunkat, és jeleket hagyjunk magunk után. A magunk mögött hagyott jelek nem fogják elkerülni minden emberi jelenség sorsát: a mulandóságot és a feledést. Talán teljesen észrevétlenek maradnak? Lehet, hogy senki sem érti meg őket? Mégis szükség van rájuk, amiként természetes szükségletünk az is, hogy mi, emberek, közöljük és felfedjük magunkat egymásnak. Ha ezek a kicsiny, homályos jelek nem is mentenek meg bennünket a bolyongásoktól és a megpróbáltatásoktól, megkönnyíthetik a bolyongásokat és a megpróbáltatásokat, és legalább annyiban segíthetnek rajtunk, hogy meggyőzőnek: bármi történjék velünk, nem vagyunk egyedül, nem vagyunk sem az elsők, sem az utolsók.

Ebben az életben az embernek gyakran azt kell szégyelleni, ami a legszebb benne; éppen azt kell rejtegetnie a világ, sőt a szerettei elől is.

Az őszinte és mély szerelemben, melyben minden szép, az a legszebb, hogy a szeretett személyhez való viszonyunkban egyetlen fogyatékosá-

gunk sem jut kifejeződésre. A bennünk lappangó rosszból sok minden eltűnik, a jó pedig megszázsorozódik.

Feltárt sírok a Kr. e. V. századból. Még mindig látni lehetett a törzsváz csontjainak nyomait, és felsejlettek az emberi alak alapvonalai.

Olyasféle elégedetlenség fogott el, mint egy sikertelen művel vagy befejezetlen munkával szembesülve. Az embernek nyomtalanul el kell tűnnie.

Vannak szerény külsejű nők, akik nem vonzzák a tekintetet s olyanok, akár a parasztkenyér, de nagy, egészséges kéjt rejtenek annak, akit nem téveszt meg a külső, hanem mélyebben és hitelesebben érez.

Azt hiszem, ha az emberek tudnák, mily erőfeszítést jelentett számomra élni, könnyebben megbocsátanának minden rosszat, amit tettem, és minden jót, amit elmulasztottam megtenni, ráadásul még némi sajnálatra is telne tőlük.

Ismertem egy embert, akinek sikerült egy-egy rossz szót találnia minden dologra, ami neki nem volt meg, vagy amit nem értett.

Van valami különösen visszataszító a szigorban, amivel azok viseltetnek a fiatalok iránt, akik régen feslett életet éltek. Ezek a saját néhai kihágásaikért is büntetik a fiatalokat, sőt meglehet, hogy bosszút állnak rajtuk jelenlegi tehetetlenségükért.

Félni az emberektől annyi, mint ártani Istennek. Az emberektől való félelem talán épp abból fakad, hogy valaha vétettünk az isteni princípium ellen. Akiben eleven lélek él, annak, így parancsolná a logika, nem kellene félnie az emberektől és semmitől, ami emberi.

Az éjszakában mindig van félelem, amiként nedvesség is, hol több, hol kevesebb. Egyáltalán nem egyformán rémiszt bennünket. Néha van erőnk, hogy teljesen kiragadjuk magunkat a félelem hatalma alól, máskor egy perc alatt átfut rajtunk, mint a borzongás, és az is megesisik, hogy önként kitarjuk neki a lelkünk, és hagyjuk, hadd tiporja és garázdálkodjon bennünk, ahogy csak akar.

Amíg az ember önnön szenvedélyeinek zsákmánya, az érzékek rabja és a képzelet játékszere, könnyebben el lehet viselni s el lehet fogadni minden

titkos kint és keserűséget, hiszen megérdemeltük: a méltatlan élet jutalma ez. Ám amikor később, miután leigázta önzését és teljesen átadta magát a munkának, amikor másokért él, mégis be kell látnia, hogy minden út végén ugyanaz a keserűség várja, akkor tényleg nem tudja, mit is gondoljon, és nincs miben reménykednie. Néha egy pillanatra villámként felragyog a remény, hogy mindez nem az igazi valóság. A gondolat, hogy *fel fogunk ébredni*, jajongva.

Ments meg minket, Istenem, álmaink megvalósulásától. Távolítsd el tőlünk vágyaink tárgyát, mert testünk a saját halálára vágyik.

Néha olyan dolgokat él át az ember, hogy már a túlélés pusztá ténye is győzelmet és megváltást jelent számára, mi több, csodát: örömteli újjászületést a magasabb erők különös kegyelméből.

A benső harcoknál, amelyeket az ember saját magával és a benne du-lakodó ismeretlen erőkkel vív, mégannyira érvényes a szabály: ne add fel soha! Ne add fel, és ne is engedj! S mindenekelőtt, ahogy Boszniában mondják: ne kötdz a bánatot a szívedhez!

Az emberek igazságtalansága miatt megsértődni kisebb baj, mint nyomorban élni, nyomorban élni kisebb baj, mint betegnek lenni, betegnek lenni még nem jelent halált. De ha az embert igazságtalanul megsértették, ha súlyos beteg, még ha a halálán van, akkor sem, kiváltképp akkor nem kell hagynia, hogy „megegye a rozsda”. Ellenben meg kell feszítenie minden erejét, és ellenállni a bűnösnek meg a kishitűségnek. Kibírni a pillanatot, s már a következő órában megnyílik vagy a gyógyulás, vagy a halál kapuja. S a halál a leghatalmasabb, legbiztosabb bosszúálló.

Az isteni igazságtétel ritkán történik meg. És ez ennek a világnak a nagy szerencséje, mert ha bekövetkezik, olyan, mint a robbanás, és mindent egyformán szétszaggat: a bűnöst és az áldozatát, és minden élő, aki véletlenül a közelükben találta magát. Az abszolút igazságnak egyszerre és teljesen kellene megvalósulnia mindenütt a Földön. Akkor a hatalmas, egyenlő mértékű és egyidejű nyomás alatt minden sejt egyensúlyban lenne. Így azonban, hogy csak ritkán és helyenként jelenik meg egy-egy pillanatra, olyan, mint az orkán, a kataklizma és a tragédia.

Ebben a társadalomban nők s férfiak, mind egyformán szenvedünk, csak a szerepek vannak megosztva, körülbelül így: amikor mi szenvedünk

a nők miatt, az majdnem mindig azért van, mert a nők nem olyanok, amilyenek szeretnénk. Amikor a nők szenvednek miattunk, az mindig azért van, mert olyanok vagyunk, amilyenek. De ami a fő, mindannyian szenvedünk, és sokat, gyakran, kegyetlenül és értelmetlenül gyötörjük egymást.

Csak az aktív emberek, az ő harciasságuk és kíméletlenségük viszi előre a világot, de csak a passzív emberek teszik elviselhetővé, az ő türelmeségük és jóságuk tartja meg s teszi élhetővé.

Az emberek irigysége az istenek haragja.

Miközben egy nyirkos, meredek lejtőn meghúzódó, rozoga kerítéssel övezett emberi települést szemléltem, felmerült bennem egy gondolat e világ valódi rendeltetéséről.

Ez a bolygó tulajdonképpen talán nem is egyéb, mint egy karám, ahova betetereltek és bezártak mindent, ami a világűrben élt és nyüzsgött, azzal az egyetlen szándékkal, hogy itt kipusztuljon.

A nagyobb kórházakban mindig van egy kórterem, ahova azokat a betegeteket viszik, akikről látszik, hogy csak néhány órájuk van hátra. A kozmoszban a mi bolygónk ez a haldoklószoba. Az, hogy szaporodunk, csupán illúzió, mert ez is a halál keretei között történik, amire ítéltünk, amikor a Földre hajítottak bennünket. Voltaképpen, kozmikus mércével mérve és a mi emberi szavainkkal kifejezve: tegnap idehoztak, ám holnap már nem leszünk. A fű talán kinő utánunk és az ásványok is tovább érnek a föld alatt, ám csupán önmaguknak.

Amikor nehéz, zavaros idők köszöntenek ránk, és futótűzként terjednek az emberek között az összetűzések meg a zavargások, a Biblia hirtelen a legsötétebb oldalain nyílik szét, és az iszonyatunk vagy a megdöbbenésünk az ősi, ismerős szavakban talál egyetlen lehetséges kifejezési formájára.

Elnézvén a katonákat meg a csendőröket, akik nemrég még verekedtek és öltek, mélyen a harag és a vakmerőség mögött alig észrevehető habozást pillantottam meg a szemükben, melyben állati félelem is bujkált, meg valami vágy, hogy bár ne lennének ezen a helyen s ebben a szerepben. E szembogár-mélyi reszketésből egyszeriben kiolvastam Káin egyértelmű és kétségkívül nyomorult, borzalmas és gyerekes válaszát: Őrizője vagyok-e én az én atyámfiaának?

Nem a halál old meg mindent, hanem a feledés. A feledés, mégpedig nemcsak a fogalmak, a szavak s az arcok, hanem minden létező és eleven elfeledése. A test elfeledése és az idő elfeledése. Feledés, hogy fel lehessen lélegezni és tovább élni egy emlékezet nélküli testben, fogalmak nélküli szellemmel. A feledés olyan halál, mely fenntartja a remény jogát.

Régóta világos számomra, hogy ha olyan lenne a világ, amilyenek néha látszik, ha minden dolog az lenne csupán, amit a neve mond, és semmi több, akkor nem lenne értelme az életnek, és nem lehetne élni. Így azonban tudom, hogy amilyen széles az élet a felszínen, ugyanolyan mély lefelé, következésképp az élet láthatatlan, rejtett lehetőségei számtalan milliószor meghaladják azt, amit a felszínen látunk.

Csakis így lehet elviselni az életet és a halál gondolatát.

Amikor valaki szeret valamit és ragaszkodik hozzá – legyen az egy gondolat, egy tárgy, vagy egy élő emberi lény –, akkor önmagából ad valamit, és kész még többet adni, még többet veszíteni, mértéktelenül, számítás nélkül, ugyanazzal az ösztönös, kíméletlen, elementáris hévvel, amivel mások szerezni és harácsolni akarnak. Mindeddig ez az egyetlen ismert módszer arra, hogy az ember odaadja másoknak vagy a körülötte lévő dolgoknak azt is, amit nem muszáj, és akkor is, amikor nem muszáj. Az, amit szerelemnek nevezünk, létrehozza a kölcsönös adás és kapás áttekinthetetlen és érthetetlen könnyvelését, melynek matematikája teljesen ellentmondásos, asztronómiai, és minden homályos benne, a végeredmény mégis rövid, világos és érthető.

Ahogy múlnak az évek, mindenki életében, lett legyen bármily viharos, kialakulnak és megállapodnak bizonyos szimmetrikusan és egyenletesen ismétlődő jelenségek. Ezt még a nagyon kevésbé tudatos és fegyelmetlen szellem is kénytelen észrevenni. Az ember előre látja az életét. Tudja, mit hoz az október, sejti a márciust és előre érzi a nyári hónapokat. Itt nem segít semmi lelki higiénia és nincs védekezés (az évek múlása ezt is megtanítja!), menekvés sincs, és feledés sem lehetséges. A megfeszített akarat teljesen hiábavaló, vagy alig segít. A legellentétebb lelkiállapotok: a szorongás, a büszke öröm, a termékeny béke már-már naptári pontossággal váltakoznak az emberben, és nem lehet kijátszani őket, úgy jönnek-mennek, mint az évszakok.

Hogy öregsünk és meghalunk, azt mindig is tudtuk, bár lassan szoktunk hozzá a gondolathoz, és nehezen békéltünk meg vele. Ámde az évek

múlásával, mégpedig jóval a halál, sőt jóval az öregség előtt, új gondolatok ébrednek bennünk, amelyekkel lehetetlen megbékélni, és amelyek korai öregségbe és a halál előtti valódi halálba taszítanak bennünket. Ez pedig annak világos és könyörtelen tudomásulvétele, hogy egyre kevésbé, egyre ritkábban veszünk részt abban, ami a világban termékeny, örömteli és halandó, és egyre több az olyan szenvedély, amit nem érzünk át, az olyan siker, amelyben nincs részünk, hogy – a mi számunkra – tulajdonképpen a szemünk előtt hervad s hal el a világ, mi pedig, még élve, de már az életen kívül, tehetetlenül, szótlantul és mozdulatlanul szemléljük ezt a folyamatot.

Istenem, ne engedd meg, hogy a szívünk üres maradjon, hanem add – hiszen minden a Te akaratodtól függ –, hogy mindig vágyjunk és reméljünk, s hogy az, amire vágyunk, jó és valóságos legyen, és a reménységünk ne legyen üres. Add, hogy vágyaink tárgya magasabb rendű és szebb legyen az életünkénél, és sohase legyünk hűtlenek a reményhez azok miatt a röpke és csalfa megvalósulások miatt, amelyek eltakarják a látómezőnket, és a pihenés hamis ígéretével bódítanak. Adj nekünk egyenes utat, átmeneti megtorpanásokkal, s a végső békével és üdösséggel. És adj nekünk bölcsességet és bátorságot, ha már megpróbáltatásoknak teszel ki bennünket. Bárhova mennénk és csavarognánk el, ne hagyd, hogy a végén kívül maradjunk a te mindent felölelő harmóniádon, hiszen minden pillanatban, mindenhol és minden porcikánkkal arra vágyakozunk.

Néha magával ragad az illúzió, hogy ebben a rettenetes hangzavarban és mulandóságban megadatott nekem öt perc: ötpercnyi gondtalan életet kapok ajándékba, amikor szabadon, békésen lélegezhetek és gondolkodhatok. És én boldogan, intenzíven kihasználom ezt az időt, egy növény nyugalmaival; nem gondolok sem arra, hogy mikor kezdődött, sem arra, hogy mikor lesz vége. A gondolatom kitágítja ezt az öt percet a végtelenségig, fölbe kerekedvén minden mozgásnak, konfliktusnak, viharoknak, és én a gondolatok fényes, mély életét élem, és az öt pillanat egyikének se látom a végét, mert hatalmasabbak, mint a világ, és mélyebbek, mint a boldogság.

A legrosszabb pillanatokban, amikor tetőzik körülöttem a lárma, elsötétülnek az értelem és a jószág utolsó nyomai is, és minden szó és arcjáték csupán gonosz és tévesen irányított ösztönöket fejez ki, én a gondolat egy kétségbeesett mozdulatával, akárha villámcsapással, megsemmisítem az egész világot, a semmibe lökök és eltörlök mindent, a létezés legutolsó nyomáig. Mindama leírhatatlanul szörnyű dolgok felett, amit az embe-

rek tettek és mondtak, és ami most örökre eltűnt és elsüllyedt, eluralkodik a csend irdatlan kozmosza, egy új világ, mely tiszta csendből van, egy gyönyörű Jeruzsálem, isteni város, mely néma, fenséges és múlhatatlan. A csend tömbjei, ívek és szegletek szintiszta csendből, árnyak és fényes derengések az épületeken és a horizont legalján, azoknak az embereknek az új élete, akik a világban elvesztették a játszmát; mennyország, mely azután marad, hogy az anyag látható és nap mint nap tapintható formái, amelyek minden percben mérgeznek és tipornak bennünket, kidühöngték magukat.

Most, hogy láttam, hallottam, megéreztem és megismertem ezt a helyet is, meg azt a helyet is, ideje, hogy egy harmadikat keressek. Egy rejtett, de magaslati helyet, ahol nem üvöltöznek és nem énekelnek, ahol összefonódnak az élet meg a halál fonatai és hurkai, ahol nincs vágy és nincs várakozás, hanem elüldögél az ember a megtalált, a kivárt fölött, az élet, az egész élet végeláthatatlan és el nem múló folyója fölött, gondolataiba merülve, anélkül, hogy bármit át akarna tekinteni, megállítani vagy megragadni.

Nagy csoda az én szememben az idő. Az időszemlélet, az időérzet, az idő felhasználása, ezek mind kész rejtvények számomra, amelyek nap mint nap föl vannak adva nekem. Éjjel és nappal, minden napszakban, álomban és ébren, az időt mindig őselemnek érzem, lágy és hasznos, avagy kártékony és bomlasztó elemnek, amiként a levegőt, a tüzet, a vizet érzékeli az ember. Fulladozom az időhiánytól, vagy úgy érzem, éget és elpusztít az idő, máskor meg akárha isteni könnyűséggel úsznék benne. Közben minden pillanatban tudom, hogy az idő nem más, mint egy fájdalmas illúzió, hogy tulajdonképpen nem egyéb, mint pulzusütéseink megszabott száma, más formában nem is létezik. Az első ütés előtt, valamint az utolsó után a végtelen messzeségbe nyúlik nemlétezésünk örökkévalósága, mely mérhetetlen, megvilágítatlan, fölfoghatatlan és kimondhatatlan, ám jelen van minden gondolatunkban, minden lélegzetünkben, minden szavunkban és minden falat kenyerünkben.

A tevékeny élet közepette néha hirtelen az az érzésem támad, hogy minden távozik, a dolgok elhagyják a világot, akárcsak ember az embert. Ilyenkor visszatérek a magányomba, tudatom igazi honába. Az én magányom nem csönd és mozdulatlanlás, nem sötétség és öntudatlanság, hanem valamennyi emberi sors és életvágó siralma és ujjongása az idők kez-

detétől máig, számtalan nap örvénylése, amihez képest ez a mi melengető napunk játékszer csupán, millió és millió világűri harang moraja, amelyekben a bolygók képezik a harang nyelvét. És ezt a végtelen és névtelen világűrt fürta át keresztbe, tengely gyanánt, a tudatom, akár egy fénykard.

A fájdalmaik, amelyeket velem született érzékenységemnek köszönhetek, és amelyek a benső életem és a körülöttem zajló események közti összhang hiányából, a képzelet és a valóság szétbogozhatatlan játékából fakadnak, az évek múlásával megenyhültek, és egyre csekélyebb hatalmuk van fölöttem. Ellenben a mulandóság érzése egyre jobban áthatja egész lényemet, s úgy garázdálkodik bennem, mint az influenza. Nos, ez már nem az éveim számának s a teremtett világ fennmaradásának kérdése. Nem. Ez az egyetemes idő, az idő mint olyan. Szorongva és mosolyogva, már-már elégedetten szemlélem a percek vonulását. És látom a távolban a felfoghatatlan, névtelen pillanatot, amikor majd lecsöppen az utolsó perc, s az idő forrása mindörökre kiszárad. És tisztán látom: abban a harcban, amit a világ a mulandó, szabott idővel vív, én, szökevény gyanánt, átálltam az idő pártjára, azaz a halandó, tovatűnő dolgok oldalára. Immár óriási testnek látom a világot, melynek ideje vér gyanánt csordogál ki belőle, s ez a nagy test minden eltelő perccel, minden vérsejttel öregszik és gyengül, észrevétlenül, de szakadatlanul. S ebben az egyetemes vízözönben, ami az életünk, az időnk és ez a világ, én a mulandóság nevű jégablán úszom.

Egy másodperc békesség, amikor minden, ami kereszteződik, ütközik és törik bennem, megáll és elcsendesül az egyensúly fényes pillanatában. Egy pillanat erejéig belülről beragyogja a lényem a nemlétezés boldog tudata. Felragyog, kihuny.

Akárhányszor megesett velem, hogy az emberek és a körülmények animális életre és biológiai harcra szorítottak, mindig sikerült hallatlan vigaszra lelnem és olyan segítséget kapnom, hogy az csodaszámba ment. Voltaképpen annyi történt, hogy néhány egyszerű, értelmes gondolat messzire bevilágította mind az előttem álló utat, mind azt, amit magam mögött hagytam, s ezáltal pontos képet nyertem a helyzetemről, és képes voltam helyesen felmérni. A legrosszabb pillanatokban így gondolkodtam: az alacsonyrendű élet eme borzalmával fizetünk mindazért a magasrendűért és szépért, amit tudunk, éreztünk; mintegy kiváltjuk őket. Mivel mindez a legszorosabb ok-okozati kapcsolatban áll az istengondolattal meg a szép-érzékünkkel, erőt kell merítenünk, és elfogadni, megszeretni ezt ugyan-

úgy, ahogy magát az Istent és a szépséget szeretjük. És ha azok, akik legigáznak, mérgeznek és felemésztenek engem, akik még csak nem is tudnak másfajta életről, ha ők erőt tudnak meríteni és van bennük kitartás meg harci ügyesség, hát miért ne meríthetnék erőt én is, aki láttam és látni is fogom ismét a másik, szebb élet fényét, amiért semmilyen áldozat nem túl nagy, és semmilyen ár nem túl magas?

Így szilárdult meg bennem a felismerés, hogy minden alacsonyabb rendű élet a magasabb rendűt szolgálja, hogy minden összefügg és támogatja egymást, és hogy az ember mindenütt, mindenkor a maga helyén van – egy időre. Ezzel a felismeréssel, melyért nagy árat fizettünk, mindent el lehet viselni, mert az elpusztíthatatlan és igaz gondolatnak már a pusztá létezése szavatolja, hogy meg fogjuk nyerni a csatát.

Szorongva és bűnbánatban élni, folyton félni a félelemtől, szemhunyas nélkül, szemernyi megkönnyebbülés nélkül élni, s mindemellett dolgozni és nevetni és beszélgetni, ezt jelenti a magamfajtanak a sikerre vitt élet az emberek között.

Elsötétüléseim naplójában mindegyik feljegyzés az első díjért vetekszik intenzitásával és tartósságával.

Nem hiszek a pokolban, ezt tiltják az érzéseim, de a mennyben sem hiszek, ez ellen tiltakozik az egész lényem, mindaz, amit tudok és amit életem során magam körül láttam. Senki és semmi, még a végtelenül jó Teremtő, még a legnagyobb áldozat drága vére sem tudná megfizetni az árat annak, hogy akár csak a kiválasztottak egy csoportja bevezetessék a mennyországba, ha a menny az, aminek mondják. Nincs és nem elképzelhető egyetlen olyan részecskénk sem, mely képes lenne megnyugodni és örök üdvösségre lelni az Istenségben. Nincs az a bűnbánat és vezeklés, mely ezt lehetővé tehetné, még az isteni kegyelem és szeretet sem képes erre. Az ember olyan lény, mely nem válhat a megváltás meg az üdvösség tárgyává, ellenben zuhan és elsüllyed. Hiszen mi a felebarátaink vérért ontjuk, és ami még rosszabb, megítéljük egymást, méghozzá szüntelen, szükségtelenül, lelketlenül és értelmetlenül, kemény szívvel és rövid észszel. Ezért, ha létezik mennyország az embernek, akkor az üres és örökre üres marad, úgyszólván akárha nem is lenne.

Nincs bennünk semmi, ami igazolhatná a mennyország létezését. Anál többet nem is lehetett volna tenni értünk, mint megadni a menny álmát.

Borzalmas életet élek, de a mélyből, alig hallhatón, fölhallatszik valami nesz, mely olyan, akár a sejtelmes vízcsobogás. Egy pillanatra megtorpanok, föl ismerem, és megvigasztalódva továbbmegyek, mert már tudom, hogy nem tévedtem el reménytelenül: amíg keményre taposott, görbe útjaim alatt az isteni kegyelem vize folyik, amíg képes vagyok meghallani ezt a tisztító csobogást, addig van visszaút. Ez a kis hang megment, és mindent elsodor körülöm, akár egy hatalmas, láthatatlan áradás.

A szerelemben sok fájdalom, zűrzavar és igazságtalanság van. Ám a szerelem olyan rejtelmes dolog, hogy ezt talán csak felületes, tökéletlen ítélőképességünk látja így. Nem ismerjük eléggé a szerelem erejét és nagyságát, mely talán akkora, hogy az a mi szemünkben fájdalomnak, zűrzavarnak és igazságtalanságnak tűnik, valahol, egy magasabb síkon, amit mi nem látunk, megigazul és elsimul.

Ha az olyan ember, akit szellemi életre szántak, és már a beavatást is elnyerte, átáll – *avec armes et bagages* – az ellenfél táborába, a külsőséges, kizárólag anyagi életbe, akkor ez hatalmas megrázkódtatás a szellemi világ számára, körülbelül olyan, mint a geológiai kataklizmák a földnek. Nagy kár mindkét világ számára, arra a bizonyos emberre pedig ráhossa a legsötétebb pusztulást. A legrosszabb azonban, ami az új életében vár rá, abban az életben, ahol minden óra egy-egy teljesen különálló pokol, ez: az ilyen ember beviszi az ingatag és értelmetlen külső életbe a szellemi világ és rend összes mércéjét és logikáját. Ezen a ponton nem nehéz elképzelni az ilyen élet pokoli diszharmoniját. Az ilyen ember lebeg és agonizál, mint aki két óriási malomkö között őrlődik, aközött, ami már nem ő, és aközött, amivé sehogy nem válhat.

Nehéz óra, amelyet nem lehetséges túlélni, hanem át kell ugrani.

Sokan szenvednek valami rögeszmétől, ámbár soha nem vallanak be senkinek. Ez egy lelki járvány.

Olyan, mint az epilepszia: az ilyen ember jól tudja, hogy egy „eszme” nyomasztja, de amíg ez az eszme nem üti fel a fejét, teljesen egészséges. Az „eszme” hirtelen, váratlanul bukkan fel, bármely ürüggyel, és attól kezdve ez az ember többé nem a maga ura, mert az „eszmeje” mindent leigáz benne és körötte. Élő seb lesz a tudata. Egy pillanat alatt vakká válik mindenre, egyszeriben, ahogy a spanyol költő mondja, „nem lát se napot, se rózsát”. Ilyenkor ő belülről pont olyan, mint egy epilepsziás, aki egy tér kö-

zépén elzuhant, köré gyűltek a kíváncsiskodók, köztük egy tapasztalt férfi, aki egy hideg kulcsot vagy valami vastárgyat dug a görcsbe rándult kezébe.

Eszméletlen, mégis tudatában van a szégyenének s a nyomorúságának. A kinyájához nincs hideg kulcs, sem más hideg vas, ami visszatértené önmagához. Mást sem tehet, csak szenvedhet mérhetetlenül, megfeszülve a borzalmas valóság között, amit az „eszméje” teremtett, és az eleven tudat között, hogy ez még sincs így, hogy minden csak a képzelet műve. Valóságként marad tehát a gyötirelem, amit tűr.

De van egy gyönyörű pillanat, amit jól ismernek a rögeszméktől gyötört emberek. Ez az a pillanat, amikor az emberünk evés vagy alvás után, vagy valami munka közben egyszer csak fölpattan, fölegyenesedik, és vidáman kilép a világba, ahol az ő „eszméjének”, mely nemrégiben még millió csápjával szívta a vérét, híre-nyoma sincs. Árnyéka sincs itt annak a sötét, kusza világnak. Ó, igen, ez az a pillanat, amikor a megszállott megérzi, hogy szabad, látja, hogy a gonoszság és a veszélyek képzelt világa nem létezik, hogy szabadon föllélegezhet és nyugodtan élhet; leírhatatlan, megfizethetetlen, pótolhatatlan pillanat.

A túl nagy boldogság mögött azonban már ott leskelődik a másodperc, amikor majd újra felüti a fejét az „eszme”, fölrepül, mint valami sötét, hangtalan rakéta, és ismét sötétbe borítja az egész világegyetemet.

A felejtés az élet fejlődéséhez szükséges elemek egyike.

A füzet utolsó oldala.

Az utolsó oldal a bizonytalanságé. A boldog nemtudásé, amivel az ember a sötétség nyomására a párnára hajtja a fejét, és amivel a napfény hívására fölkel. A bizonytalanság azok vagyona, akiknek semmijük sincs, és azok nagy reménye, akiket nem szoktatott hozzá az élet a jóhoz. Az értelmes, büszke embereknek a bizonytalanság az, ami a butáknak, gyöngéknak és egoistáknak a jövendölés: sejtet jót is, rosszat is, ritkán talál, de mindent megenged, a legellentetesebb lehetőségeket is.

Hogyne töltene be bennünket a bizonytalanságok rengetege iránti tisztelet, hiszen talán a menekvésünket és a megváltásunkat rejti.

Az, ami ugyanúgy lehet, mint nem lehet, végül mindig lehajtja a fejét az előtt, aminek lennie kell.

Én nem félek a láthatatlan világoktól.

A megrendült egészségű vagy elhasznált test termése – ez a gondolat húz bennünket a sír felé.

Haza – a napfény köre.

Eljön az idő, amikor az ember egy sötét, áthidalhatatlan verem előtt találja magát, melyet évekig ásott maga magának lassanként, öntudatlanul. Előre nem mehet, hátra nincs hova. A szavak elfogytak, a könnyek nem segítenek; jajongani szégyell; ugyan kit szólongathatna? A saját nevére is alig emlékszik. Ekkor belátja, hogy csak egyetlen valódi szerencsétlenség van a földön: a háborgó lelkiismeret kínja.

Élete első felében az ember arra vágyik és olyanokat csinál, amit élete második felében majd szégyell és letagad, az élete második fele pedig hiábavaló próbálkozásokkal telik, hogy kijavítsa, vagy inkább hogy elkendőzze azt, amit az első felében tett. Így aztán végül minden semmivé lesz, s az eredmény: nulla. Nem marad más, mint a bűnbánat meg a szégyen.

Vannak napok, amikor derűs reggel mosolyog rá az elgyötört, mérgezett emberre, és a sötét, súlyos, mozdulhatatlan hegyként tornyosuló gondok, amelyek eddig körbefogták, egyszeriben úgy eltűnnek, akár a ködös fantazmagóriák. Könnyű, jó és egyszerű lesz ilyenkor minden. Az ember akaratlanul is örvendezik. Olyan könnyedén lélegzik, mint ha magas hegyen állna. Elfeledi, honnan jött, nem kérdezi, hova megy. Nem vágyik semmire, nem fél semmitől. Igaz, felüti a fejét a gondolat: ha ilyen könnyen és gyorsan elpárolgott annyi rettenet, még könnyebben visszatérhetnek.

De az ilyen pillanatokban semmi sem tudja zavarba hozni és kibillenteni, miközben a sötét órákban minden oly könnyen fölbolygatja és „halálosan” elszomorítja. Semmi!

Lehet, hogy a kínzó szellem hasonlatos egy rafinált hóhérhoz, aki, amikor elalélunk, abbahagyja a kínzást, leönt bennünket hideg vízzel és magunkhoz térít, hogy ha föleszmélünk, folytathassa a kínzást. Lehet, hogy ebben áll az ilyen reggelek értelme.

De ha így is van, semmi sem akadályozhat abban, hogy ezekben a percekben szenvedélyesen és szabadon lélegezzek, mint a hideg források mellett, fön a széljárta magaslaton.

Amint az ember kezdi észrevenni a való életén a varratokat meg az illesztékeket, ez azt jelenti, hogy számára befellegzett, nem fogja többé

megtalálni a helyét ezen a világon. Ezentúl többé nem tudja elfelejteni azt, ami elé tárult, abból pedig, amit látott, semmiféle termékeny következtésre nem juthat. Nem marad más hátra, mint hogy újabb és újabb varratokat és repedéseket fedezzen fel, és újabb meg újabb értelmezésekkel és magyarázatokkal lássa el őket. Mindaddig, míg magyarázkodással nem válik az egész élete.

Az emberekkel való beszélgetésekből világosan kitetszik, legalábbis szégyenlősen fölsejlik, mennyire szenved, aggódik és fél mindenki. Mindenütt jelen van a félelem, és általános az álmatlanság. Hogy igazából mitől fél, szinte senki sem tudja, az esetek többségében ez a félelem alaptalan és eltúlzott, az emberek mégis riadt tekintettel járnak, a mellékutakat választva, éjszaka elalvás előtt reszketnek és túl korán, még sötétben ébrednek, cserepes ajakkal, jajjal a torkukban és azzal az érzéssel, hogy mindkét lábuk csapdába szorult.

Ennek megfelelő a teljes szellemi zűrzavar és a gondolkodásbeli tévedések. Okos emberek olyan dolgokat mondanak, ami miatt régen kényszerzubbony járt, a többiek pedig meghallgatják őket, csodálkoznak és megrökönyödnek, és olyan zagyvaságok hagyják el a szájukat, amelyek semmivel sem kisebbek a hallottaknál.

Kínkeserves mindennemű testi szenvedés és lassú leépülés. Ámde az erkölcsi nyomorúság nagyobb és nyomasztóbb, mint a fizikai. Sokkal nagyobb még azoknál is, akiknek az erkölcsi értékek soha nem jelentettek sokat.

Beletanulunk abba, hogyan kell összeszorult szívvel, lesunyt tekintettel, tervek nélkül, szinte remény nélkül, leheletnyi vigasz nélkül élni.

Így aztán az ember a szó mélyebb, valódi értelmében is idegen. Lehullt róla minden, ami volt, és bizonyos, hogy semmi olyasmi nem lesz lehetséges többé, ami elválaszthatatlanul hozzá kötődik. Az emberek, műveik és szavaik olybá tűnnek, mint a tárgyak árnyékai, amelyek abban a pillanatban, amikor a nap tetőpontra hág, visszatérnek a tárgyakba. Még soha, soha nem éreztem ezt ennyire át. És mint korábban, régen a hasonló pillanatokban, elfog a bőség érzése, az a tiszta boldogság, ami a gondolat eredménye, mely úgy úszik bennem, mint az olajmécsesben a kanóc.

Hozzászóltam ahhoz, hogy úgy beszéljek életem dolgairól, mint amelyek távol állnak tőlem, mintha másokéi lennének, az egész életről pedig

úgy, mint ami elmúlt, vagy mint ami csupán lehetséges lett volna. Még-hozzá mindig is így volt.

Én alulmaradtam az életben, de nem legyőzött, hanem kijátszott ember vagyok.

Vannak ilyen esetek: az, ami valakit örökre megszégyenített mások szemében és saját lelkiismerete előtt, jól látszik és mindenki számára hozzáférhető. Az azonban, ami ugyanebben az emberben szent volt és tisztességes, magasrendű, jórészt láthatatlan maradt, és senki sem tudott róla, mert csak egy-egy villanás erejéig adott hírt magáról, mint a villám a sötét éjszakában, amikor mindenki alszik.

Aki ebben a világban nem képes egyedül megszervezni a saját életét, nem érdemli meg, hogy éljen, aki pedig sikeresen megszervezi, annyi erőt és frissességet veszít közben, hogy nem sokat ér az élete.

Végül minden számolgotás és minden vizsgálódás abban összegződött, hogy életének igazi átka egyvalamiből fakadt: abból, hogy túl nagyot gondolt magáról. És ami a legsúlyosabb: ennek egyáltalán nem volt tudatában. Úgy élt benne ez a gondolat, mint bennünk a vérkeringésünk és az állandó belső kiválasztás, anélkül hogy tudatában lennénk ennek, fogalmunk sincs róla, nem érezzük, nem látjuk, hacsak súlyos következményei nincsenek.

Ezt az embert ez a dolog ezer görbe útra és téves következtetésekre vezette élete során, rávitte, hogy minden bajának és elégedetlenkedésének, élete összes ellentmondásának okát ott keresse, ahol nem kellett volna, mert ott nem is lehettek.

Teljes valójával jelen van minden cselekedetében, még a legapróbb mozzanatban is.

Egyszer – rossz órán! – azt mondta neki valaki, hogy okos. Hogy hogyan és miért mondta, azt csak az isten tudja. Na, de az ipse elhitte. És attól kezdve ez az egyébként békés, ártalmatlan ember kiállhatatlanná vált, aki teher magának meg másoknak is.

Összefügg a fejlődésünkkel, hogy fiatalkorunkban a komoly beszédtemákat kedveljük, lelkesen ápoljuk a bánatot, és állandóan tragikus, fennkölt okok lebegnek a szemünk előtt. Aztán éveink számának szaporodtán,

ki előbb, ki később, egyre-másra hajlunk a valódi, konkrét beszéd témák felé, a derűsebb, lágyabb tónust preferáljuk mindenben, a beszélgetés során pedig nagyon gyakran a könnyedséget, a vidámságot, sőt a frivolitást kergetjük.

Az idősebb emberek ekként ugyanúgy érettségük öntudatlan áldozatai, amiként a fiatal emberek is áldozatai a saját kicsattanó és meggondolatlan ifúságuknak.

Nem ártana, ha a korosodó emberek ügyelnének arra, hogy miről beszélgetnek, és ha figyelnek erre a hajlamukra, mely a derű és a könnyedség felé tereli őket. Ezen lemerhetik benső erőik egyelőre még észrevétlen gyengülését, ellenőrizhetik és korrigálhatják magukat. Jó, ha tudják, hogy a fiatal emberek, épp a legderékabbak számára semmi sem olyan taszító az öregeknel – akik az ő szemükben mindig közelebb vannak a sírhoz, mint valójában –, mint ez a vágy a könnyedségre, a tréfára vagy akár a kétértelmű beszédmódra. Sokkal könnyebben megbocsátják az „öregeknek” nézeteik elmaradottságát, gondolkodásuk szigorát és rátartiságát, mint a gyanús és méltatlan vidámságukat. Az előbbi ellen harcolnak, az utóbbitól viszont émelegve undorodnak.

Az emberi társadalomban időről időre meggesik, hogy a gyűlölet meg a düh kilép a medréből és mindent lerombol, árnyékba borítja az értelmet, és elhallgattat minden jobb ösztönt az emberben. Amíg dúlnak, úgy tűnik, hogy elérkezett a világvége, s hogy a sok minden helyett, ami él, ragyog, mozog és beszél, csupán a gyűlölet meg a düh halott óceánja marad, öncélúan és mindörökre. Csupán a mélyebbre hatoló, figyelmesebb tekintet látja, hogy nincs így, hogy a gyűlölet meg a düh nem pusztítják el a világot, hanem megváltoztatják. Ilyen a teremtés: a szeretet meg az értelem vezérelnek bennünket, amikor jobbá akarjuk tenni a rendszereket, ám a gyűlölet meg a düh takarítják el a gonoszt és az igazságtalanságot. Csak a gyűlölet meg a düh képesek eltörölni a rothadt királyságok határait, megrengetni a rogyant intézményeket és gyorsan, biztosan megdönteni a jogtalanságot, mely meg akarja szilárdítani az uralmát, hogy örökké fönnymaradjon. Mert a gyűlölet erőt ad, a düh pedig megmozgat. Később a gyűlölet kihuny, a düh ellankad, az erő s a mozgás gyümölcsei viszont megmaradnak. Ezért lehetséges, hogy a kortársak az ilyen történelmi pillanatokban csak a gyűlöletet meg a dühöt pillantják meg apokaliptikus szörnyek képében, ezzel szemben az utódok csak az erő meg a mozgás gyümölcseit látják.

Legyetek bizalmatlanok önmagatokkal, az érzelmeitekkel meg a hangulataitokkal szemben. Legyetek bizalmatlanok önmagatokkal szemben, és így nem lesz szükségetek arra, hogy a bizalmatlanságotokat az egész világra kiterjesszék. Ez jobbá, igazságosabbá, kellemesebb emberré fog tenni benneteket, és magamagatokat is könnyebben fogjátok elviselni. Amint észreveszitek, hogy a kelleténél nagyobb általános rosszindulatot tápláltak a világ iránt, és a szükségesnél bizalmatlanabban vagytok az emberekkel, azonnal legyetek résen, de önmagatokra figyeljete, a saját bensőtökre, mert ez annak a biztos jele, hogy tibenetek nincs rendben valami.

Ósi igazság, melyet valamennyien ismerünk, csak sohasem vesszük elég komolyan, hogy egy-egy győzelem után a népek gyakran sokkal jobban megjárják, mint egy-egy vereség után. Ez nemcsak azért van, mert felemelkedés után könnyű lejjebb süllyedni, lesüllyedés után pedig valószínűbb a felemelkedés, hanem emellett azon oknál fogva, hogy az emberek és a népek általában nem járnak utána annak, hogy mi vezetett igazából a győzelemhez, könnyen elfelejtik, hogy mely körülmények és feltételek segítették elő a győzelmet, és így abba a fatális hibába esnek, hogy a diadalérzésüket kiterjesztik az új eseményekre s az új veszélyekre, amelyek új erőfeszítéseket kívánnak. Így aztán elmondható, hogy egy nép abban a pillanatban a legveszélyeztetettebb, amikor diadalittas. Az elnyert győzelem erőfeszítéseibe került, amelyek elgyöngítették, és ilyenkor nemigen képes új áldozatokat hozni és új erőfeszítéseket tenni, pedig az elhúzó győzelmi mámor olyan vélekedésekre és cselekedetekre készíteti, amelyekhez mindkettőre szükség lenne. – Csak a bölcs vezetés és az egészséges közösségi tudat tarthatja fenn a nép számára a győzelem gyümölcseit és őrizheti meg őt a veszélyektől, amelyek minden győztesre leselkednek.

A háború, még a leghosszabb is, csak fölrázza azokat a kérdéseket, amelyek kiváltották, a megoldásuk azonban a békekötés utáni időkre marad.

Némi ésszel, sok erőfeszítéssel és még több jóakarattal az életben végül mindent rendbe lehet hozni valahogy. Ám éppen ez az élet legrosszabb oldala, hogy mindig mindent rendezgetni kell benne. Azoknak a szemében, akik olyannak szeretik az életet, amilyen, tehát a nagy többség szemében ez így jó és így természetes, mert számukra a világ dolgai csak annyiban léteznek, amennyiben ők a cselekedeteikkel el tudják rendezni és a

saját szükségleteikhez tudják igazítani őket. Azonban akadnak olyanok is, igaz, kevesen, akik úgy vélik, hogy ez megfosztja a dolgokat minden valódi értéküktől és magasabb jelentésüktől. Ők sose tudnak megbékélni az előbbi szemlélettel, akkor sem, ha ugyanúgy élnek és dolgoznak, mint a többi. Számukra mindaz, amit kitarító figyelemmel és állandó iparkodással folyton csiszolgatni és rendezgetni kell, nem tölti ki az életet. Ők nem is képesek erre a figyelemre és iparkodásra; nem mintha nem lenne annyi erejük és eszük, mint az előbbieknél, a többségnek, azonban nem képesek elfogadni egy ilyen életszemléletet, még magának az életnek az árán sem. Ők csak a személyiségükkel legszorosabb kapcsolatban álló csodák soraként képesek felfogni az életet, ahol pedig kimarad a csoda, ott rendszerint beüt a katasztrófa, amit semmi sem tartóztathat föl, és ami javíthatatlan.

Miért félünk a világról, a világviszonylatokról és az eseményekről szőtt képzeleteinktől, amelyek többé-kevésbé mindig tévesek, ha nem félünk a haláltól és a teljes eltűnéstől? Vagy talán ez is csupán tévképzeletünk egyike?

A félelem egy ismeretlen erő szolgálatában áll, mely úgy követi, mint a vadász az agarat. Figyelem a félelem legkülönbözőbb aspektusait körülöttem és magamban, és egyre-másra úgy érzem, hogy az emberek félelmének oka nem az, amit félelmük okának mondanak és gondolnak, hanem a velük született félelem, mely bennük fészkel, les, vár, mint egy éhes pók, hogy valami megrezegtesse az emberi ideghálót. Abban a pillanatban megindul, és vakon ráveti magát mindenre, a legjelentéktelenebb ürügyre is, mert neki minden jól jön. Ilyenkor a félelem betölti az egész embert, összekuszálja a gondolatait, elködösíti a tekintetét, megbénítja, vak, tehetetlen áldozatot csinál belőle az ismeretlen erő számára, mely fel akarja falni. Ha az illető mégis talpon marad, a félelem ismét visszahúzódik belé, összezsugorodik, és láthatatlanná válva vár az új alkalomra.

A félelem nem kívülről hatol a gondolatainkba, hanem öröktől fogva bennünk fészkel, és igyekszik felölelni, átjárni mindent, ami a szemünk elé kerül és tudatosul. Olyan, mint a vulkanikus hamu: holt, de szárnyaló, gyors és halálos, sírhantot csinál mindenből, amire ráhull. Mi nem ismerjük el, de neki nem kell a mi elismerésünk.

Miközben kerestem azt, amire szükségem van, és amiről nem is tudom pontosan, hogy micsoda, embertől emberig haladtam, és láttam, hogy mindannyiuknak együtt kevesebbjük van, mint nekem, akinek nincs

semmije, és hogy mindenkinél hagytam valamit abból, ami nekem nincs és amit keresek. – Teljesen egyedül fogsz maradni, és nem lesz szükséged arra, hogy meghalj!

Hogy a hallgatás erő, a beszéd pedig gyöngeség, abból is látszik, hogy az öregek meg a gyerekek szeretnek beszélni.

Az emberek többsége nem tudja és nem érzi, hogy az életnek nincs mélye és nincs vége: ebben a tudatlanságban keresendő legtöbb tévképzetünk és hiábavaló, látható és láthatatlan katasztrófáink oka.

Aki többé nem képes megtartani magát az élet fősodrában (márpedig ez a pillanat óhatatlanul eljön, kinél előbb, kinél később), az hiába kiabál és ágaskodik. Az sem ér semmit, ha panaszkodik az emberekre, feledékenységükre és hálátlanságukra. Az egészben pedig az a legsajnálatosabb, hogy mindenki így csinálja, és hogy mi is ilyenek leszünk, ha majd ránk kerül a sor. Akinek pedig sikerül fegyelmeznie magát és magában tartania a panaszait meg a szemrehányásait, az a saját mérgébe fog belehalni. Mert már csak ez a kesergés a bizonyíték arra, hogy még élünk és még a felszínen vagyunk.

Diabolikus ez a vágy a csúcsokra, a tökéletességre mindenben; a mindent tönkretevő gőg nővére. Gyöngíti, nem pedig erősíti az embert, megbolondít, s nem vezet.

Ha nem vagyok kétségbeesett, mit sem érek.

Az ilyen rendhagyó és sorsdöntő események során, mint amilyen a légitámadás, akárcsak a súlyos politikai üldöztetések idején, az emberek többsége hasonlóképpen viselkedik. A félnék és maguknak való emberek úgy érzik, hogy minden – minden apróság – személy szerint öellenük irányul. A korlátolt emberek, akárcsak a könnyelmű és gondtalan természetűek, egyáltalán nem gondolkodnak ezekről az eseményekről, míg a bőrükön meg nem érzik őket. Egyedül a megfontolt ember igyekszik hidegvérűen szemlélni a társadalmi és közéleti változásokat, és helyesen értelmezni őket: előbb az általános jelentésüket veszi szemügyre, és csak utána vizsgálja meg, hogy mennyire érinthetik őt személy szerint ezek az események, majd megpróbál fedezékbe vonulni, védekezni – amennyiben ez lehetséges és erkölcsileg engedélyezett.

(Belgrád, 1944)

Nehéz elgondolni, nemhogy leírni a született nagy egoista fájalmát és elkeseredését, amikor valaki hűtlen lesz hozzá, elhagyja vagy valami olyasmit tesz vele, amit ő mindig is megcsinált másokkal, sőt még ennél sokkal többet. Az a sebesült tigris üvölt így a gyilkosaira, akinek azzal telt az élete, hogy harapott és gyilkolt mindent maga körül.

Súlyos, esztelen gondolat, mely hosszan kínoz, majd végül megöl. Lappangó betegséggként bujkál bennem, melynek mégis tudatában vagyok minden éber pillanatomban. Állandó szellemi állapotommá vált, minden mást elnyomva megbénította az akaratomat és úrrá lett minden cselekedetemen, amelyhez még erőt tudok meríteni magamból. Nem tehetek másként.

Ez egy egészségtelen szükséglet, hogy azonnal számot vessek, megbékéljek és azonosuljak, avagy konfrontálódjak és szakítsak mindennel, ami megjelenik a testi vagy lelki szemeim előtt. Olyan esztelen erőfeszítés ez, melyhez százszor ennyi erőre volna szükség, mint amennyi nekem van. Az én esetemben ez az önpusztítással egyenlő.

Nem volt elég ereje ahhoz, hogy legyőzze és letörje egészségtelen vágyait, de ahhoz sem, hogy elviselje teljesülésük következményeit.

Szakadatlanul epedtek a szabadságért, arról viszont elfeledkeztek, hogy előtte még erőt keressenek e szabadság méltó hordozásához.

Gyakran az az érzésem, hogy rosszabb és gyengébb ember vagyok az utolsónál is.

Több mint harminc évvel ezelőtt, fiatalkoromban, amikor halálos beteg voltam, ezt jegyeztem le: „Búcsú nélkül megy el az ember a világból.” Annyi év, annyi tapasztalat után, melyek megvilágosíthattak és gazdagíthattak volna, én ebben a nehéz pillanatban sem találok magamban semmi mást, csak ezt a néhány nem túl értelmes és életidegennek tűnő szót. Csak ezek pislognak bennem, mint valami bánatos varázslás.

Valaki azt mondta, hogy egy nép csak az örök éberség árán tudja megőrizni a szabadságát. Nos, képzeljék el, micsoda egy élet az.

Látván magam körül a munkakerülés meg a trehánytság kétségbeejtő csúfságát és sokszintű, súlyos következményeit, megfogadtam, hogy dol-

gozni fogok, gondolatban és a két kezemmel, magamnak és másoknak, mindig és mindenütt dolgozni fogok. Úgyhogy folyamatosan termékeny mozgásban és hasznos változások közepette élek. Megfogadtam, hogy meg fogom védeni a rendetlenségtől és a piszoktól, a leállástól és a hanyagságtól magamat és a helyet, ahol élek.

Azok az emberek, akik tisztán és végtelenül szeretnek, nem könnyen szánják rá magukat arra, hogy bármi megváltozzék körülöttük, legkevésbé szeretetük tárgya. Ők az örökkévalóság mércéjével mérik a körülöttük lévő mulandó és változékony dolgokat. A bátorságuk jutalomra talál, mert mindent öröknek és változatlanak látnak maguk körül, és ezzel a gyönyörű illúzióval élik le és fejezik be az életüket, a mulandóságtól való rettegés terhétől mentesen.

A gyöngö és félnék embereket a félelem rákényszeríti arra, hogy pont azt csinálják, amitől a legjobban félnék.

Tulajdonképpen el van feledve mindenki, aki elhunyt.

Aki nagy, igazi szenvedélyt hordoz magában, boldogtalanabb és elgyötörtebb, mint száz többi ember együttvéve, ámde meg van kímélve sok kis gondtól-bajtól, mely a többi ember java részét egész életében, nap mint nap, apránként emészti.

Egy nép történelme lényegében egy ugyanazon biológiai fenomén állandó és óhatatlanul egyhangú ismétlődése. Ezt az ismétlődést a felszínen megannyi különböző erkölcsi és társadalmi változás kíséri.

Akinek sikerül behatolnia a csendbe és az igazi nevének megszólítani, az elérte a legtöbbet, amit halandó ember elérhet. Az ő számára a csend többé nem hideg és nem néma, nem üres és nem rettenetes, hanem minden bajban a szolgálatára és a rendelkezésére áll, mint a népdalbeli hősnek a tündér, akit a hajánál fogva megragadott, a nővérenek fogadott, és örökre magához láncolt. Akinek sikerül felmelegítenie és megelevenítenie a magányt, az meghódította a világot.

A szorongás között, hogy valami meg fog történni, és a remény között, hogy talán mégsem, nagyobb tér van, mint gondolnánk. Sokunk ebben a keskeny, kemény, csupasz és sötét térben tölti el az életét.

Amíg fiatalok vagyunk, nem sokat ártanak nekünk a fogyatékoságaink és a gyarlóságaink. Legalábbis ez a látszat. Voltaképpen azonban azt a tőkét élük fel, amivel a világra jöttünk, a kárt és a káoszt pedig, amit okoznak, kivételes akarati erőfeszítésekkel és bolond energiapocsékolással fedezzük. Fiatalon az energiáink kimeríthetetlennek tűnnek, mert az ifjúság, ahogy halad, új erőkre tesz szert. A nagy deficit majd csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor már közelebb vagyunk a véghez, és amikor már késő. Ekkor egyszeriben áttekintjük a javíthatatlan valóságot: hogy hirtelen fogytán az erőnk, lehetőségeink beszűkültek, hiányosságaink terjeszkednek, gyarlóságaink pedig növekszenek.

Ezért tart ki oly sokáig ez a végzetes illúzió, a szemmel látható pusztulás pedig gyorsan és – úgy tűnik – váratlanul következik be.

A hosszú, mély magány nem olyan halálosan egyhangú, amilyenek azok hiszik, akik nem ismerik. Akárcsak az aktív élet, vannak benne változások és ellentétek. Hol keserű, mint az orvosság, amitől nem leszünk jobban, hol undorító és szánalmas, mint a hétköznapiok, amelyektől a magányos elszökött, hol meg édes, mámorító, mint valami még nagyobb, még elragadóbb kéj sejtelve.

Amíg él, nem menekülhet az ember a változástól, mert az emberi élet legfőbb jele a változás megannyi formája, a leggyakoribb, mindennapi változásoktól kezdve a legszokatlanabbakig, amelyek már közelítenek az élet végső határaihoz.

Mindig kellemetlen csalódás számunkra, ha azok, akiket szeretünk és tisztelünk, nem bírnak vagy nem akarnak részt venni az intellektuális és politikai gyűlölködéseinkben vagy szerelmeinkben. Ilyenkor mindig inkább arra hajlunk, hogy *nem akarnak*, semmint arra, hogy *nem bírnak*.

A németek elleni legutóbbi háborúzásokban elesett fiatalemberekről való gyakori beszélgetésekbe belehallgatva a következőket gondoltam. Mindaz, amit a vallások kitaláltak és ami a társadalmi élet évszázadai során létrejött a halállal és nagyra becsült szeretteink eltűnésével kapcsolatban, csekélység ahhoz képest, amekkora úr tátong az élet és a halál között; nem képes se betemetni, se áthidalni ezt az irdatlan, borzalmas ürességet.

Azon gondolkodom, hogy a fiatalon elesettek nincsenek rendesen elsi-ratva, és hogy miattuk a halál adósa az életnek, és az ismeretlen világok is adósa annak a mi világunknak, amelyben élni vagyunk kénytelenek.

Elnézem, mennyire érzéketlenek az érzékeny emberek az övéik érzékenységére.

Nehéz, békétlen korszakokban a gyors, könnyed, erőszakos emberek valahogy csak-csak a felszínen tudnak maradni, de aki érzékeny lelkiismerettel van megáldva, aki irtózik a túl közeli és gyakori emberi kontaktusoktól, aki nem tud beszélni és nem szeret írni, aki röstelkedik és aki nem szívesen mond jót önmagáról, sem rosszat másokról, aki nem képes gyorsan tagadni és ügyesen, pimaszul állítani dolgokat, akit a képzelete vezérel és lassú utakra csábít, aki nem képes nem gondolkodni a dolgokról és az emberekről – az ilyen eleve el van ítélve és biztosra veheti a vesztét.

Egy társadalom hiányosságai és fogyatékoságai először is megvetést és rosszallást, majd elkeseredést váltanak ki belőlünk, később azonban elfog bennünket a saját tökéletességünk veszélyes érzése. Amíg harcolunk a rossz társadalom és a társadalmi bajok ellen, addig jó és hasznos ez az érzés, ámde azon a napon, amikor győzelmet aratunk ebben a harcban, veszélyessé válik saját magunkra és arra az ügyre nézvést, amiért harcoltunk.

Egy régi középkori rítus szerint Franciaországban (Reimsben) a belpoklost kizárták a társadalomból, mégpedig oly módon, hogy a pap a temetőben elsiratta, mintha már meghalt volna; földet szórt a homlokára, mondván: „Barátom, ez annak a jele, hogy meghaltál a világ számára, de megszülettél az Úrban; légy hát türelmes.” „Te most szenvedsz”, mondta továbbá a pap, „de a mennyországba fogsz jutni, ahol nincs betegség, ahol mindenki tiszta és fehér, ahol nincs bűz és mocskok, és mindenki fényeskedik, mint a nap; a mennyországba pedig úgy jutsz be, ha kedvére teszel istennek. Légy türelmes, jó keresztény. Csak testben válsz el a tiedtől, szellemileg kapcsolatban maradtál az egyházzal, és részt fogsz venni minden imádságban, mintha köztük lennél. Jelentéktelen szükségleteidet a jó emberek ki fogják elégíteni.”

A pontosság (vagy pontatlanság), ahogyan egy találkozóra vagy látogatóba érkezünk, rendszerint megmutatja, hogy milyen mértékű tiszteletben részesítjük az illetőt, legalábbis hogy milyen fontosságot tulajdonítunk neki az életünkben, és milyen érdek fűz bennünket hozzá. Ahhoz, aki bármi miatt, bármely tekintetben fontos nekünk, rendszerint pontosan érkezünk. Kivételt képeznek azok az emberek, akik természetüknél fogva pontatlanok, azaz krónikus időérzéketlenségben szenvednek. Náluk nem segít

semmi jó szándék, semmi érdekeltség; ezek akaratuk ellenére késnek, akkor is, ha káruk származik belőle.

Azok az emberek, akiket hosszabb ideig emészt valami lelki gyötorem, valami gond, lett légyen valós vagy képzelt, nagyon gyakran fizikailag is elhagyják magukat, hanyagok lesznek és tisztátalanok, figyelmetlenek az emberekkel. Ez pedig csak növeli a gyötrelmüket.

Minden letett vizsgát másodszor is le kell rakni, még hozzá sokkal nehezebb mércék alapján. Az első vizsgánál a szerencse is közrejátszhat, az is előfordulhat, hogy a vizsgáztatók elnézők, a második alkalomra azonban mindebből nem marad semmi. A véletlenek játéka megtorpan, az emberek pedig egytől egyig rideg, tapintatlan bírökká vagy kérlelhetetlen tanúkká változnak át. Aki nem teszi le ezt a vizsgát, az örökre megbukott. Tulajdonképpen minden sikeresen letett vizsga után az egyéneknek, a társadalmi csoportoknak és az országoknak is készülniük kéne erre a második, döntő, igazi vizsgára. Azonban gyakran a fordítottja történik: sikereinktől megittasulva úgy gondoljuk, hogy nincs kérdés, melyre ne tudnánk válaszolni, sem vizsga, amit ne tudnánk letenni, és gyakran teljesen elfeledkezünk arról, hogy egy második vizsga is következik. Ahol vár bennünket a döntő csatára és az utolsó elszámolásra minden, ami ellenünk van, s mindenki, aki úgy véli, hogy szüksége van a bukásunkra ahhoz, hogy ő éljen.

Eljön az idő, amikor visszakövetelnek minden adósságot, mégpedig egy összegben és rettenetes, bonyolult kamatokkal. És nemcsak ezt, hanem mindent, amit az ember az élete során vásárolt, újból ki kell fizetni, még hozzá új, nagyobb áron.

„Marko Markovićnak, baráti üzenettel: 1) Ezen a világon minden Drina görbe; 2) Sohasem lehetséges valamennyit teljesen kiegyenesíteni; 3) Sohasem szabad leállni a kiegyesítéssel.” (A *Görbe Drina* írójának a *Híd a Drinán* könyvében.)

Ha nyomon követik két politikai csoportosulás harcát, és szeretnék tudni, hogy melyiknek van inkább igaza, és melyiknek vannak jobb győzelmi kilátásai, figyeljék meg, hogy melyik oldal használja nagyobb mértékben a hazugságot mint harci eszközt. Ez lesz a vesztes.

78 Nincsenek sem különösképp jó, sem különösképp rossz kormányok vagy államok. Ellenben vannak olyan kormányok és államok, amelyek a

fönmaradásuk érdekében vagy céljaik elérése végett azt használják ki, ami az emberben alacsonyabb rendű és rosszabb, mások pedig ugyanezen célból arra apellálnak, ami magasabb rendű benne, ami jobb, ami még nem jelenti azt, hogy a legmagasabb rendű és a legjobb.

Ebben keresendő a kritérium, és ebből kell megítélni az országlás jövőjét.

Gyakran az az érzésem, hogy tökéletesen átláttam, megítéltem és föl mértem egy embert vagy az egyik művét, s tudom róla az igazságot. Mégis nehezemre esik ezt bárkinek elmondani, legkevésbé neki magának. Egyszerűen nem bírok erőt meríteni ehhez. Annál kevésbé, mert rendszerint érzem, hogy az ítéletem nem *teljes, átfogó és végleges*.

Nincs szebb feladat annál, mint lehetővé tenni valaki számára a fejlődést, segíteni neki abbéli törekvésében, hogy felemelkedjék.

Épp az a baj, hogy a hosszú történelmi küzdelmek során senki se maradhat változatlan. Harc közben mindig ugyanaz a végleges, távoli cél lebeg a szemünk előtt, ám maga a küzdelem az, ami megváltoztat bennünket; az ellenségünk és a harci eszközök, amelyekre rávesz, észrevétlenül megváltoztatnak bennünket, és gyakran olyan irányba tuszkolnak, amelyet sohasem választottunk volna. (A törökök és a nép.)

Láttam, hogy miben áll némely „harcias” ember úgynevezett harciassága. Kitalálják a „harcukat”, erővel okot keresnek hozzá, nevet adnak neki, harcolnak kockázat és eredmény nélkül – harcolnak, csak ne kelljen gondolkodniuk és dolgozniuk.

Nem az a legrosszabb, hogy minden mulandó, hanem hogy mi nem bírunk és nem tudunk megbékélni ezzel az egyszerű és elkerülhetetlen ténnyel.

Nem szégyen csalatkozni egy nagy reményben. Már maga a tény, hogy ez a remény létezhetett, olyan sokat ér, hogy nem túl nagy ár érte egy csatlódás, bármily nehéz lett légyen.

Ha nem olyan a magatartása valakinek, és nem úgy viselkedik, mintha egyedül ő létezne a világon, csak az ő életszemlélete és csak azok, akik ebben osztoznak vele, akkor nem tud teljes erővel harcolni azért az életberendezésért, amit elképzelt, és a fönmaradásáért ebben a világban.

Amit másokban tapintatlanság gyanánt elítélünk, az csak annak az életerőnek a mértéke, amivel mások szembeszegezik velünk az életszemléletüket és ellenállnak annak, hogy elsajátítsák a miénket.

Oly nehezen ismerjük el a kivételes emberek tehetségét, s nemcsak életükben, ami szinte szabályszerű, hanem a haláluk után is! Ezért évtizedekig keressük és rakosgatjuk az apró adatokat, amelyek segítségével megmagyarázhatnánk és „igazolhatnánk” kiváló tulajdonságaikat.

Helyes dolog, természetes folyamat emlékezni a múltra és gondolni a jövőre, de akárcsak részben a jövőben vagy a múltban élni – ez egészségtelen, sőt veszélyes. Annyi, mint gátat emelni a mostani életünknek és csorbítani azt anélkül, hogy bármit megmentenénk a múltból vagy tennénk valamit a jövőért. Lényének java részével, szívének és értelmének legnemesebb erőivel legyen az ember teljes mértékben a jelenben, amely az egyedüli igazi és egyedül lehetséges élhető élet.

Ami nem fáj, az nem élet, ami nem mulandó, az nem boldogság.

Amint világosan és nyíltan el tudjuk mondani valakinek, hogy megsértett bennünket, és teljesen határozottan megmondjuk azt is, hogy mivel és mikor tette, ez azt jelenti, hogy megbocsátottuk neki a sértést, vagy készen állunk a megbocsátásra. Addig kín a kín, amíg némán hordozzuk magunkban a sérelmet.

Gyakori eset, hogy az emberek tovább élnek, mint kellene, tovább, mint amennyit érdemes, hosszabban, mint ameddig célja és értelme van az életnek. Eszerint haszontalan és abszurd dolog mindig és mindenáron az élet meghosszabbításán dolgozni. A fiatalságot kell meghosszabbítani, vagy legalább az érett évek erejét.

Ritka eset, hogy az örömünk valóban a *saját* lángjával égne.

Amikor a férj alacsonyabb növésű, mint a feleség, ez rendszerint háttással van a férfi tartására meg a karakterére is. Csak nem mindenkinél ugyanúgy. Ha az illető béketűrő, passzív természetű, akkor az évek során, egy nehezen megmagyarázható logika szerint egy kicsit meggörnyed és még alacsonyabb lesz. De ha az ilyen férj hiú és harcias férfi, akkor folyton veri a mellét, teszi-veszi magát és ágaskodik, megpróbál legalább egy kicsit

magasabbnak látszani, mint amekkora, vagy hogy legalább ne legyen annyival alacsonyabb a feleségénél. Az ilyen férfi idővel merev és mesterkéltséget vesz fel, a tekintete is merev lesz, meg a mozdulatai is.

Az úszó ember részben visszatér a négy lábú állatok rég meghaladt stádiumába. Valami hasonló történik azzal is, aki csónakban evez.

Öregszem, amennyire muszáj, fiatalítom magam, amennyire tudom.

Az öltöny rég túlnőtt a szükségleten, mely létrehozta, és annak az embernek a kifejezésévé vált, aki hordja: kifejezi mindazt, ami ő, amije van és amire képes, amit kíván és érez. Aztán ezen is túlnőtt, és öncéllá vált.

Amiként nem kedvező, ha egy lesüllyedt faluban gazdagnak nézik az embert, mert előbb-utóbb találnak valakit, aki az ilyen embert kifosztja vagy megöli, bizonyos közegekben hasonlóképp kedvezőtlen, ha valaki okos vagy tehetséges személy hírében áll, mert mindig lesznek emberek, akik lesik az alkalmat, hogy az ilyen személyt tönkretegyék, legalábbis minél jobban megkeserítsék az életét, szemére hányva a saját eszét és tehetségét.

Azok közül való vagyok, akiknek nagyon későn jön meg az eszük. És sose teljesen. És ami a legrosszabb, első pillantásra ezt észre sem lehet venni.

Nem volt elég akaratereje ahhoz, hogy letörje a saját egészségtelen vágyait, de annyira bátor sem volt, hogy elviselje megvalósulásuk következményeit.

A félelemtől gyötört emberek gyakran innen is, onnan is segítséget, tanácsot kérnek, de mindig mindenben csak a saját félelmükre hallgatnak. Folyton úgy érzik, hogy senki sem látja be és nem akarja helyesen fölmérni rettegéseik jelentőségét és nagyságát, ezért minden tanácsot sértően felületesnek, udvariatlannak és elégtelennek érznek. Ha javaslatot tesz nekik, hogy milyen testi vagy lelki módszerekkel tudnák legyűrni vagy szerteoszlatni félelmüket, naiv, értetlen embernek fognak tartani, ha pedig megpróbálsz bebizonyítani nekik, hogy a rettegésüknek semmi alapja, és jobban teszik, ha mint a beteg idegek játéka szüleményét, félredobják, akkor bizalmatlanul, majdnem gyűlölettel fognak rád nézni, mint aki számos üldözőjük egyike vagy.

Az igazi büszkeség megelelgszik önmagával. Csakhogy az igazi büszkeség ritka madár. Sokkal gyakrabban találkozunk hiúsággal, göggel, beképzeltséggel; olykor a büszkeség neve alá bújnak, máskor viszont csupasznak, nincs rajtuk ez a maszk. Sosem elégszenek meg önmagukkal. Ahhoz, hogy kiteljesedjenek és „kiéljék magukat”, szükségük van mások bámulatára és elismerésére, sőt gyakran mások megalázkodására is; annyival nagyobbak, amennyivel lealacsonyítják a másikat, márpedig ebből a nagyságból nekik sosem elég, ezért folyton nyugtalanok, folyton mozgásban vannak, keresik, hogy mire mászhatnak fel, mert folyton ki akarnak emelkedni – ezzel szemben a büszkeség mindig békés, elégedett azzal, ami, és azzal is, ahol van...

A büszke emberek természetesen gyakran pórul járnak a büszkeségük miatt, ámde a büszkeségük segít nekik abban, hogy elviseljék a balsorsot. Ezzel szemben a hiú emberek képesek megalázkodni azért, hogy kielégítsék a hiúságukat, de nem járnak sikerrel, mert a hiúság, mint a rossz társaságból való szeszélyes nő, egyszeriben hangnemet vált, és a szemükre hányja azt, amit miatta tettek.

A gög pedig vak és feneketlen; a gögöt még soha senki nem lakatta jól, és csak azt tudja mondani: „Még, még!”; minél többet adsz és áldozol neki, annál határozottabban és hangosabban követel még.

A büszkeség megtart, bátorít és megsegíti az embert az útján, a hiúság ellenben megmérgezi az életét, zavarja a munkában, és megrontja az emberekkel való viszonyát. A gög pedig végül felfalja az egész embert, a tehetségével és a sikereivel együtt, és telhetetlenül, kielégíthetetlenül azonnal új áldozatot követel.

A neuraszténiások olyan szívhez szólón könyörögnek a legkisebb szolgálatért is (például hogy dobjuk be a levelüket a postaládába), hogy ezen látszik, milyen kint okoznak nekik néha ezek a jelentéktelen apróságok.

A tiszteletben, amit a megboldogultak iránt érzünk, akárcsak a szeretetben és figyelmességben, amit a gyerekek iránt tanúsítunk valamennyien, benne van mindaz a hiány, ami az élő felnőtt emberek iránt tanúsított tiszteletünket, szeretetünket és figyelmünket kíséri.

A kispolgár tájékozott akar lenni. Magáról csakis annyit árul el, amennyiről úgy érzi, hogy jól tesz neki meg az üzleti és a családi érdekeinek, miközben a másikat mindenféleről kifaggatja, mégpedig közvetetten,

erőszakosan, rendőri módszerekkel. Mivel az az állandó, legfőbb és valójában egyetlen törekvése, hogy fönntartsa és bebiztosítsa önmagát meg a saját igazát, társadalmilag minél magasabbra emelkedjen és meggazdagodjon, szüksége van arra, hogy minél több adatot összeszedjen mindenről, ami körülveszi. Különösen azokat az adatokat kedveli, amelyeket kevesen ismernek, és amelyeket fölhasználhat az üzletelése során. Érdek vezérelte kíváncsiságának másik pólusán az érdektelensége van minden iránt, ami nincs, vagy amiről úgy érzi, hogy nem áll kapcsolatban a közvetlen, személyes és családi érdekeivel.

Gyakran láthatjuk, hogy ez a harci eszköz nála idővel elfajul, és az utódoknál, akik már meggazdagodtak és élvezhetik a biztonságot, egészségtelen kíváncsiság, pletyka, konfabulálás alakját ölti, azaz olyan szokássá válik, mely elvesztette létokát, elsődleges értelmét, és öncélúvá vált.

Nem arról van szó, hogy keveset beszél, hanem arról, hogy amit kibök, az nem mond semmit sem róla, sem semmi egyébről az égadta világon.

A nehéz munkát végző, sokat dolgozó emberek gyakran foghegyről, éles hangon beszélnek a többiekkel. Mintha ez valamiféle prémium lenne, amit apránként mindenkitől beszédnek, morális elégtétel azért, hogy oly sok erőt pocskoltak el és oly nagy erőfeszítéseket tettek.

Igen, az öregkori beszédesség kissé fárasztó, néha nehéz elviselni, az öregek imádnak anekdotázni, és mindent százszor elismételnek, ami nevetséges és kissé szánalmas. Mégis, mennyivel jobb, mennyivel derűsebb és egészségesebb dolog ez a gyöngesség, mint ama mogorva öregkori hallgatás, amivel némely öregembernél találkozhatunk. Ez az öregkori hallgatás nagyon közel áll a kamaszkor válságos éveiben lévő fiatal emberek morcos hallgatásához, mondhatni, az érem másik oldala.

Általában úgy véljük – legalábbis hajlamosak vagyunk erre a gondolkodásmódra –, hogy az emberek olyanok és csakis olyanok, amilyenek a hozzánk való viszonyukban, a mi érdekeink, nézeteink és ízlésünk tükrében mutatkoznak. Többnyire és alapvetően a kettőnk kapcsolatán mérjük le a másik ember egészét, és a mi viszonyunkból kiindulva határozzuk meg a másik jellemét, emberi értékét. Ettől a gondolkodásmódtól a legjobbak, legértelmesebbek is csak igen nehezen tudnak védekezni.

Az előítéletek meg a rossz hagyományok miatti haragvó elkeseredésünk csak akkor teljes értékű, ha egyúttal minden tőlünk telhetőt megte-

szünk annak érdekében, hogy megdöntsük ezeket a téves eszméket és idejétmúlt intézményeket, és felváltuk őket valami újjal, jobbal.

Nem könnyű annak az embernek, akinek nincs humorérzéke, sem a társaságnak, mely nem bír, nem tud vagy nem mer ártalmatlanul nevetni.

Suttognak, hogy ne kelljen kiáltozniuk egymásra, mert beszélgetni, azt nem tudnak.

Ezzel az emberrel beszélgetvén azt tapasztaltam, hogy majdnem minden mondata ellebbentette a függőnyt egy új látómező előtt, de szeszélyesen, röpké időre, úgyhogy nem lehetett kivenni, vajon az egy pillanat erejéig feltűnő látvány a valóságos világ része-e, vagy csak a képzelet játéka, látomás, melyet már a következő pillanat eltöröl egy újabb látomással, hogy végül mindezek után csupán a hallgatás és az üresség maradjon, mint ami egyedül valós és időtálló.

Az emberi önkényt a legnehezebb elviselni. Pláne, hogy az önkényeskedő ember maga is önkényének rabja, így a megaláztatás miatti fájdalomkat fokozza az iránta érzett szánalom, amikor látjuk, mennyire rabja az önkénynek, és nagyon sajnáljuk, hogy ilyen is lehet az ember.

Minden emberi fogyatékoság, vétek és gyöngeség közül az önkény áll legközelebb az állatvilághoz, ahol nem ébredt fel a szív, és nem lát az értelem.

Sok szép tulajdonsággal rendelkezett, mindenekelőtt találékony volt, aztán meg lelkes és szívélyes és tevékeny és önzetlen. Mindezekkel a tulajdonságokkal mindig rendelkezett, kivéve akkor, amikor ki kellett volna mutatnia azoknak, akikkel együtt élt. Az ilyen pillanatokban hideg volt, elutasító és erőszakos. Hiába volt előtte és utána jó ember, a vele élő emberek kedvezőtlen véleményt formáltak róla, miközben ő teljesen másképp gondolkodott magáról.

Így aztán a személyes élete meg az emberekhez való viszonya súlyos ellentmondásba keveredtek egymással. A paradoxon nagysága árulkodott arról a kínról, ami az emberi viszonyait jellemezte.

Íme, az ember! Amikor reggelente fölkel, nem tudja, még csak nem is sejti, mi fog vele történni aznap, s hogy mit fog álmodni, ha majd álomra hajtja fejét. Még ennyit sem!

Szemléltem olyan embereket, akik között érdekellentétek vannak, vagy a temperamentumuk különbözik erősen, vagy a nézetkülönbségek miatt nem tudják elviselni egymást, mert másként gondolkodnak. Az egymás iránt táplált ellenséges érzés nőttön-nő, és nagyon gyakran mély gyűlöletté vagy valami hasonlónvá fajul. Mint a szeretők, akkor is gondolnak egymásra, amikor nincsenek együtt. Csakhogy náluk fordított irányba tartanak a gondolatok. Mindegyik gondolat hozzáad az ellenséghez egy-egy gyűlöltre vagy megvetésre méltó vonást, avagy megerősíti a már meglévőt.

Ennélfogva az ilyen emberek, ha találkoznak (udvariasságból vagy valami megmagyarázhatatlan szükséglet folytán muszáj találkozniuk), kellemetlenül érzik magukat, és nem tudnak természetesen viselkedni. Nem néznek egyenesen egymás szemébe, dadognak, mert (ismét csak udvariasságból) nem mondhatják el egymásnak századrészét se annak, amit gondolatban olyannyiszor kimondtak már.

Bosszút állni az életen – feledéssel.

– Nem kell félni az emberektől.

– No, én nem is az emberektől félek, hanem attól, ami embertelen bennük.

Azok szemében, akik képtelenek odaadást, hálát, érdek nélküli lelkese-
dést és hasonlókat érezni egy dolog vagy egy személy iránt, ezek az érzel-
mek hazugok, őszintétlenek. Ők mindig a személyes érdeket és a számí-
tást, az aljas indítékokat keresik az ilyen érzelmek mögött, s amikor nem
találnak ilyesmit, mert nincs, akkor nem saját magukra meg a saját hibá-
jukra haragszanak, hanem az ilyen emberekre, és hajlamosak aljas színle-
lőknek, vagy jobbik esetben, butának, naivnak tartani őket. – És sohasem
engednek ebből. Mert ők ilyenek.

Az volt az ő szerencsétlensége, hogy nem tudott teljesen megszabadul-
ni – egy ilyen korban, mint a miénk – attól a kiírthatatlan, naiv és veszélyes
illúziótól, hogy az életben találni egy biztos pontot, valamit, ami állandó,
maradandó, amire az ember mindig támaszkodhat, ami mögé elbújhat eb-
ben a létezésben, mely kezdettől végig veszélyben forog.

Gyakori jelenség, hogy az évek múlásával egyre fukarabbá válik az em-
ber. Van erre a jól ismert jelenségre jól ismert fiziológiai és pszichológiai
magyarázat. Mégis, az én szememben nevetségesnek és logikátlannak tű-

nik, hogy az, aki fiatalkorában nem vette szájára a „drága” szót, és aki tíz évvel ezelőtt még nemhogy olcsónak, de ajándéknak tartott mindent ebben az életben, most egyszerre csak túl magasnak talál minden árat, és túl drágának minden szolgáltatást. Azonban, ha belegondolok, talán nem is olyan téves ez a felfogás, mint amilyenek látszik. Azelőtt annyi örömük tellett a dolgokban, hogy semmi sem volt nekik drága és túlárzott, nem is gondolkodtak az áron, most pedig, öregedvén, olyan kevés élvezetet meríthetnek az emberekből és a dolgokból, hogy minden szörnyen drágának tűnik a szemükben és folyton becsapottnak érzik magukat, mivel egyre kevesebbet nyújt nekik az élet, és ezért a kevésért egyre nagyobb árat követel.

Nem olyan rossz mindenki, mint amilyenek a rossz ember látja az embertársait.

Ami a legrosszabb ezeknél a kis házi zsarnokoknál – csak a hatókörük kicsi, zsarnokoskodásuk annál élesebb, súlya annál nyomasztóbb –, az a szeszélyességük és az önkényeskedéseik. Szeszélyeik kiszámíthatatlansága épp annyira gyöttrő, mint maguk a szeszélyek. A legrosszabbak, a legnehezebben elviselhetőek a pszichésen elkínzott zsarnokok, akik maguk is szerencsétlenek. Ők azt hiszik, hogy másokat gyötörve könnyíthetnek saját kínjukon, ami pedig végzetes tévedés és meddő törekvés, mert felgyűjtik akár a fél világot az emberekkel és minden élőlényel egyetemben, az ő kínjuk attól hajszálnyit sem fog csökkenni. Csakhogy ők ezt képtelenek belátni.

Amikor valami nincs és nem is lehet kapni (egy orvosság vagy tea, példának okáért), csak akkor látjuk be, hogy sokkal kevésbé elengedhetetlen, mint gondoltuk, amíg még megvolt, s amíg lassan ki nem veszett a látómezőnkől.

Azok közé az emberek közé tartozott, akik nem sok helyet foglalnak el a világban. Jó volt. Ami a jóságában zavaró lehetett, az az, hogy folyton jobb akart lenni és jobbnak látszani, mint amilyen valójában. Ez elrontotta.

Egy keletkezőfélben lévő, új életformát szemlélve, először is az tűnik a szemünkbe, ami ellentétes a szokásainkkal, az ízlésünkkel és a nézeteinkkel, ami taszít bennünket, és amivel nem tudunk egyetérteni. Csak később

sikerül észrevenni mindazt, ami értelmes és hasznos benne, és ami igazolja, szükségszerűvé teszi ezt az újdonságot.

A korai lefekvésben meg a korán kelésben számomra mindig volt valami fájdalmas, ami közelebb áll az állati, mint az emberi élethez.

Én mindig elmaradtott, szerencsétlen teremtménynek láttam a tyúkokkal fekvő és a pitymallatkor kelő embert. És ha valami oknál fogva nekem is így kellett élnem, betegnek, elítéltnek, szerencsétlennek éreztem magam.

Valamivé válni, de egyszer s mindenkorra, úgy, hogy soha többé föl se merüljön a másvalamivé válás lehetősége még a látszat szintjén és ideiglenesen sem – ez számára lehetetlen, és ettől jobban fél, mint a haláltól. Pedig enélkül nincs békesség, nincs igazi boldogság.

Egyikünk sem tudhatja soha, hogyan fest a másik ember szemében. Legyen a legjobb pszichológus, ezt egyedül senki sem állapíthatja meg, a másik pedig sohase fogja neki maradéktalanul és őszintén elmondani. Nem akarja, vagy nem tudja.

Járjuk az utunkat a többiekkel együtt, néha gondolatok nélkül, öntudatlanul, néha örömmel, de az is megeshet, hogy kételyektől gyötörtén, lehangoltan, elgyávulva és oly fáradtan, hogy megtorpanunk és ott maradunk, mint egy holt tárgy, a holt tárgyak törvényeinek engedelmessé. Ám ilyenkor látjuk – mily különös! –, hogy az utunk megy tovább nélkülünk, lemaradásunk, lecövekelésünk mit sem számít, nem jelent senkinek semmit ezen a világon az, hogy hátramaradtunk, kizárólag és egyes-egyedül a mi bajunk, semmitmondó, személyes és nem valami szép dolog. És föltápászkodunk és tovább megyünk az utunkon a többi élővel együtt.

A gőg vagy a kisebbségi érzés meg a szégyenkezés, hogy olyanok vagyunk, amilyenek, jobban mondva, amilyenek gondoljuk magunkat, a legalaptalanabb és legártalmasabb érzelmek közé tartoznak.

Abban, amit magunkról elgondolunk, alig van valami abból, ami valójában vagyunk, ellenben mindenféle mással tele van, jórészt azzal, ami lenni szeretnénk és attól tartunk, hogy nem teljesül. Ezért sohasem pontos az a kép, amit magunkról táplálunk; gyakran változik, néha pedig teljesen hűtlen. Ezért az embernek semmi oka sincs arra és semmi sem igazolja, hogy különösképp büszke legyen rá, vagy túlságosan szégyenkezzen miatta.

A beteg, aki nem nyugszik bele a ténybe, hogy beteg, sohasem fog felgyógyulni.

A mély és tartós gyűlölet mindig tragikummal terhes.

A bánat is egyfajta védekezés.

Egy olyan büntettről gondolkodom, mely csupaszon és borzalmasan állna az emberek szeme előtt, egyetlen enyhítő körülmény nélkül, ám ami csupa enyhítő körülményből állna, amelyeket se számba venni, se bizonyítani nem lehet soha.

Valaki azt mondta neki: „A nyilvános szereplések alkalmával le kell vetkéznie ezt a kisebbségi érzést. Nem is olyan nehéz, mint gondolná. Csak a túlérzékenysége meg a féltékenysége akadályozza ebben. Adok magának egy jó tanácsot. Amikor föllép a pulpitusra és az emberek elé áll, gondolja azt, hogy valamennyien ostobák, vagy legjobb esetben, átlagos, tanulatlan emberek.”

És megfogadta a tanácsot, az első adandó alkalommal kipróbálta. Csakhogy úgy fordult a dolog, hogy egyszeriben csupa okos koponya ült előtte, legalábbis átlag fölöttiek, az ő beszéde pedig egy átlagon aluli, majdnem buta ember beszéde volt. Így tűnt neki.

Gyerek- és ifjúkoromban nagyon is szükségét éreztem annak, hogy sokat beszéljek másoknak magamról. Senki sem akart meghallgatni. Ez meggyötört. Most, hogy korosodom, mindenki azt kéri tőlem, hogy meséljek magamról. Nekem pedig egy szó nem sok, annyi sem jön ki a számon. És ez gyötör.

A nagy múltú országok egyúttal a nagy igazságtalanságok országai.

- Mit csinál a bánatod, miközben alszol?
- Virraszt és vár. S amikor fogytán a türelme, felébreszt.

Ismeretes, hogy abban, ahogy hozzátartozóink viselkednek velünk, azok a gesztusaik dühítenek és keserítenek el bennünket, amilyeneket fordított felállás esetén mi magunk is produkálnánk.

ŐrizkedjeteK a veszélyeztetett emberektől, vagy akik veszélyeztetettnek hiszik magukat. Ők szükségét érzik annak, hogy védekezzenek, következéséKpp gyakran, váratlanul és alattomosan támadnak.

A primitív, korlátolt emberek fejlett reménykedő képességgel rendelkeznek. Az eszes, tehetséges embereknél ez a képesség, úgy látom, alulfejlett.

Így hát a fegyver, a pénz, a föld, az épületek, mindaz, ami védelmi és fönntartási célokat szolgál, gazdát cserél, kézről kézre jár, és állandóan azon van, hogy olyan kezekbe kerüljön, melyekben a lehető legnagyobb mértékben az lehet, ami, és arra szolgálhat, amire szolgálnia kell.

Azok az emberek, akik nem vigyáznak arra, hogy mit beszélnek, és ügyet sem vetnek arra, hogy mikor mit mondanak és ki előtt mondják, ellenben azon jár az eszük, hogy jól festenek-e, és beszéd közben milyen benyomást tesznek a többiekre, nem valami kellemes emberek, és nem is hasznosak; elég nagy bizonyossággal állítható, hogy egész életükben nehezen elviselhető alakok lesznek.

Másrészt azonban azok, akik csak erre vigyáznak és csakis erre ügyelnek, semmi másra – semmivel sem jobbak. Ellenkezőleg.

Ezúttal valóban a középút a helyes.

Senki sem tudja, honnét jönnek az ő folyói. Soha senkinek sejtelme sem volt a forrásukról, és a torkolatukat sem fogja látni.